

TILSHUNOSLIKDA MURAKKABLAHGAN SODDA GAPLARNING O'RGANILISHI

Nurillayeva Shoxsanam Anvarovna
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tilshunoslikda murakkablashgan sodda gaplar masalasining o'rganilishiga e'tibor qaratilgan. Sodda gaplarning shakliy hamda mazmuniy murakkablashuvi, murakkablashtiruvchi vositalar haqidagi qarashlar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *murakkab gap, murakkablashgan gap, propozitsiya, presuppozitsiya, ikkilamchi predikatsiya, kirish, kiritma, undalma, sifatdosh o'ram.*

Tilshunoslikning nisbatan yangi sohasi bo'lmish pragmatika adresat, adresant va nutq vaziyatini bog'liqlikda o'rganadi. Tilda ikki tamoyil, tejamkorlik va ortqichalik tamoyili mavjud bo'lib, sodda gaplarning mazmuniy murakkablashuvi tejamkorlik tamoyilining natijasi saifatida ro'y beradi. Qo'shma gapda berish mumkin bo'lgan axborotni sodda gap vositasida berish sodda gap tarkibiy qismining ba'zi bo'laklar ishtirokiga ko'ra yuz beradi.

Sodda gaplarning murakkablashuv haqidagi qarashlar G'.Abdurahmonovga tegishli bo'lib, tilshunos olim murakkab gap atamasini qo'shma gapga nisbatan, murakkablashgan gap terminini esa sodda gapga nisbatan qo'llagan [Abdurahmonov G', 1962: 7]. Olim sodda gaplarni murakkablashtiruvchi birliklar sirasiga ajratilgan bo'lakli gaplar, undalma va kirishlarni kiritadi. A.G'ulomov, M.Asqarovalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis" darsligida ham murakkablashtiruvchilarga uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, kirish qurilmalar, undalmalarni kiritadilar. Hamda bunday murakkablashtirish uni sodda gaplar doirasidan chiqarib yubormasligini, shakliy va mazmuniy jihatdan murakkablashuviga sabab bo'lishini ta'kidlaydilar [G'ulomov A., Asqarova M., 1987:157]. Sodda gaplarda murakkablashuv sintagmatik yoki intonatsion bo'laklarning ishtirokiga ko'ra murakkablashishi mumkin ekanligi H.Boltaboyeva tomonidan qayd etilgan [Boltaboyeva H.,1969: 4]

Til birliklarining semantikasiga qiziqishning kuchayishi natijasida sodda gaplarning murakkablashuvi masalasiga e'tibor ham kuchaydi. Murakkab mazmunning murakkab shaklda emas, balki sodda shaklda ifodalanishi til vositalarini tejash tamoyilining tilda yaqqol namoyon bo'lishi shakllaridan biri ekanligi tilshunos olimlar tomonidan qayd etiladi [Mahmudov N., Nurmonov A., 1995:69]. Mualliflar sodda gap tarkibiga turli sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi, shart maylidagi fe'lli o'ram (oborot)larni kiritish ham shakl, ham mazmun jihatidan murakkablashishi, bunday holatlarda ikkinchi darajali predikatsiyaga ko'ra gaplar predikativ jamlanish yuzaga kelishi asoslab berildi. Bunday murakkablashtiruvchi vositalarda muayyan propozitsiya ifodalanadi. Tabiiyki, propozitsiyaning birdan ortiq bo'lishi sodda gaplarning mazmunan murakkablashuviga sabab bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida murakkablashgan gaplar haqidagi tadqiqotlar ichida A.Navoiy asarlarining tilini o'rganishga qaratilgan ishlar ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, S.Ashirboyevning doktorlik ishi Navoiy asarlaridagi sodda gaplarning tarkibiy va ma'naviy xususiyatlariga bag'ishlangan. Sodda gapni murakkablashtiruvchi vositalardan yana biri kiritma qurilmalar bo'lib, bu masalaga dastlab I.Toshaliyev e'tibor qaratgan. "Kiritmalar grammatik jihatdan shakllangan tayyor gap strukturasi kiritilib, gapdagi grammatik aloqani ham, tugal intonatsiyani ham uzib qo'yadi, uni murakkablashtiradi" [Toshaliyev, 1976:33]. Tadqiqotchi mazkur ishda kiritmalarning qo'llanilishi bilan bog'liq masalalarga, xususan, so'z, birikma, gap va murakkab kiritma, belgi kiritma sifatida tasnif qiladi. Tadqiqotchi kiritma konstruksiyalarning gap strukturasi kiritilish o'rne, kiritmalarning o'zlari aloqador qismga nisbatan o'rinlashish tartibi kabi masalalarga oydinlik kiritgan. Sodda gapni murakkablashtiruvchi vositalardan yana biri undalmalar bo'lib, tilshunoslikda bu masala nisbatan keng o'rganilgan. N.Ahmedovaning tadqiqotida murojaat birliklari sifatida baholanib, murojaat birliklari tarkibida ham ma'lum propozitsiya ifodalovchi sifatoshlar orqali ikkinchi darajali predikatsiya ifodalanishi, asosiy predikat ifodalagan propozitsiyaga qo'shimcha tarzda murojaat birligidagi propozitsiya hisobiga gapning semantik tarkibida murakkablashish, ya'ni semantik-sintaktik nomuvofiqlik yuzaga kelishi tadqiqotda asoslab berilgan. Tadqiqotchi N.Ahmedova murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlariga ham e'tibor qaratgan. "Propozitsiya ifodalovchi murojaat birligi tarkibida asosiy propozitsiyadan tashqari yashirin propozitsiya – presuppozitsiya ham ifodalanishi mumkin: Seni ko'rgim kelar, omon bormisan, Mening tushlarimda qolgan kelinchak (I.Mirzo). Ushbu she'riy ifodadagi murojaat birligi (mening tushlarimda qolgan kelinchak) quyidagi presuppozitsiyalarga yo'l ochadi: 1. So'zlovchi – erkak. 2. U bir paytlar bir qizni sevgan. 3. Qiz hozir boshqaga turmushga chiqqan, ya'ni kelinchak. 4. So'zlovchi hali ham uni sevadi. 5. Sevgani sababli hali ham tushlarida ko'radi [Ahmedova, 2008:12]

Murakkablashtiruvchi vositalarning pragmatik xususiyatlariga monografik aspektda to'liq tadqiq etilmagan bo'lsa-da, munosabat bildirilgan tadqiqotlar yetarli. M.Mamadaminova monografiyasida murakkablashgan sodda gaplarning grammatik pozitsiyasida lingvopragmatik belgilar xususida to'xtalib, undalma, kirish, kiritmalarning pragmatik imkoniyatlariga umumiy tarzda baho berib o'tadi [Mamadaminova, 2023:51-54]. Tilshunoslikda yangicha yo'nalishlarning paydo bo'lishi bilan murakkablashgan sodda gaplarga yondashuvlar ham o'zgara boshladi. D.Boymatova murakkablashgan sodda gaplarda aksiologik modallikning semantik-pragmatik tadqiqini amalga oshirgan. Mazkur tadqiqotda aksiologik modallikning murakkablashgan sodda gaplarda ifodalanish darajasi aniqlangan, lingvistik birliklarning aksiologik mazmunini izohlashga e'tibor qaratilgan [Boymatova, 2022].

Ko'rinib turibdiki, sodda gaplarning murakkablashuvi haqida qator tadqiqotlar qilingan bo'lsa-da, uning pragmatik xususiyatlari to'liq ochilmagan. Misollarga e'tibor beramiz.

Amri ma’ruf musohabalariga intiq jon do’stlari bilan birga qozonda allaqachon dam yegan quling o’rgilsin palovni mahtal qildi (Asad Dilmurod). Keltirilgan ushbu sodda gapda bir necha propozitsiya ifodalangan. Amri ma’ruf musohabalariga intiq jon birikmasida kimdir amri ma’ruf musohabalarini intiqlik bilan kutgan, allaqachon dam yegan quling o’rgilsin palov birikmasida esa palov pishgan propozitsiyalari ifodalangan. Sodda gap tarzida tuzilgan ushbu misolda pragmatikaning muhim masalalaridan biri subyektiv baho ham ifodalangan bo’lib, do’stlarni kuttirmaslik kerak degan ma’no yashiringan.

Sabr ipi uzilar darajaga yetgan chog’da usta o’g’li Shamsiddin bilan kirib keldi (Asad Dilmurod). Ushbu misolda esa sodda gap sabr ipi uzilar darajaga yetgan chog’da sifatdosh o’ram bilan murakkablashgan bo’lib, uzoq kuttirdi degan propozitsiya anglashiladi.

Asli oshnalar, namozshom chog’lari, zalvarli obidalarining bo’yoqlari xira torta-torta axiyri kechki qorong’ulik bilan singisha boshlaganda birin-sirin Registonga yig’ilishadi (Asad Dilmurod). Ushbu misolda zalvarli obidalarining bo’yoqlari xira torta-torta axiyri kechki qorong’ulik bilan singisha boshlaganda sifatdosh o’ramda ham alohida propozitsiya ifodalangan bo’lib, sodda gap sifatdosh o’ramdagi ikkilamchi propozitsiya hisobiga murakkablashgan. Shu o’rinda sodda gaplarning murakkablashish ikki xil ko’rinishda bo’lishini aytib o’tish lozim: shakliy murakkablashuv va mazmuniy murakkablashuv. Rus tadqiqotchisi N.Patroeyeva sodda gapning murakkablashuvini shakliy, shakliy-semantik, semantik turlarga ajratadi [Patroyeva, 2005:14]. Shakliy murakkablashuvga segment qurilmalarni ham kiritadi. O’zbek tilshunosligida segment qurilmalarning pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilgan M.Umurzoqova birikmali tarzda qo’llangan segment qurilmalar presupozitsiyaga ishora qilishi bilan gapni murakkablashtirishini qayd etadi [Umurzakova M, 2020]

Shakliy murakkablashuv gap tarkibiga biror bo’lakning kiritilishi natijasida hosil bo’ladi. Bunga ilmiy adabiyotlarda undalma, kirishlar kiritiladi. Mazmuniy murakkablashuv esa shakliy jihatdan ifodaga ega bo’lmay, mantqiy jihatdan yoki gap tarkibida presupozitsiyaga ishora qiluvchi biror leksik vositaning kiritilishi bilan yuzaga keladi. U odatdagidek, sandal uzra muk tushib ishlamoqda edi (X.Sultonov). Keltirilgan misolda sodda gapni murakkablashtiruvchi vositalardan birortasi qatnashmagan, ya’ni shakliy jihatdan murakkablashtiruvchi vosita yo’q. Ammo gap tarkibidagi – dek qo’shimchasi presupozitsiyaga ishora qilgan bo’lib, gapdan odatda sandal ustida muk tushib ishlar edi degan presupozitsiyani anglab olishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda tildagi tejamkorlik tamoyili asosida yuzaga keladigan murakkablashuv hodisasi tilning ifoda imkoniyatlari bilan birga uning pragmatik imkoniyatlarini ham ko’rsatib beradi. Sodda gaplarning murakkablashuvi muhim hodisalardan biri bo’laganligi bilan tadqiqotchilarning tadqiqot obyektiga aylangan, shunday bo’lsa-da, ba’zi masalalarga hali oydinlik kiritilmaganligi masalaning muhimligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили синтаксисида мураккаб гаплар масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1962. № 3.
2. Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннатив тадқиқи. Фил. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 25 б
3. Болтабоева Ҳ. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар. – Тошкент: Фан, 1969.
4. Бойматова Д. Мураккаблашган содда гапларда аксиологик модалликнинг семантик-прагматик тадқиқи. Фил. фан. бўй. фал. док. Жиззах, 2022.
5. Mamadaminova M. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning oʻrni. – Toshkent, 2023.
6. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
7. Патроева Н. Типы и функции осложняющих конструкций в языке русской поэзии XVIII-XIX в.в. Автореф. дисс. док. фил. наук. Санкт-Петербург. 2005. – 54 с.
7. Тошалиев. И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. – Тошкент: Фан, 1976.
8. Umurzakova M. Pragmastic features of segmented constructions. ACADENICA. Issue 11, November 2020. – P.1038-1044// https://www.researchgate.net/publication/349344349_Pragmastic_features_of_segmented_constructions
9. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.